

BÍRÓ FERENC

Magyarság
*Bessenyei György programjáról**

Bessenyei programjával a szakirodalom már régóta foglalkozik és gyakran nemcsak első alkotói korszakának, de egész életművének legjelentősebb teljesítményeként írnak róla. Először Horváth János mutatott rá – több ízben is – jelentőségére, így részletesen szól róla *A magyar irodalom fejlődéstörténete, 1908* című, monumentális összefoglalásában,¹ újabban, újabb szempontok figyelembevételével pedig *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei (1933–1934)* című tanulmányában.² Horváth János elsősorban irodalmi programot látott benne. Az elmúlt évtizedekben folyó kutatások éppen ebben a vonatkozásban, a program irodalmi jellegével kapcsolatban módosítottak a képen. Az első, viszonylag kis lépést a Horváth János örökségét őrző Szauder József tette meg az Akadémiai Irodalomtörténet (a Spenót) Bessenyei-fejezetében,³ a tendenciát Kosáry Domokos vitte tovább művelődéstörténeti szintézisének *A felvilágosult rendiség kezdetei* című fejezetében.⁴ A későbbiekben elsősorban az ő felfogására kell majd visszatérni, most csak azt a mi szempontunkból fontos megállapítását idézzük, hogy: „...itt egy olyan felvilágosodási program első vázlatával van dolgunk, amely végül is a társadalom egész életére is kiterjed.”

Az alábbiak kiváló elődök munkáinak tanulságaira támaszkodhatnak, de az azóta végzett kutatások, nem utolsósorban a kritikai kiadás előkészületeiként elvégzett munkák eredményeképpen bizonyos és lényegesnek tűnő módosításokra nyílik lehetőség. Horváth János álláspontját annyiban kell módosítanunk, hogy tapasztalataink szerint valóban nemcsak a művelődés ügyét érintő, hanem – amint azt Kosáry Domokos állítja – „a társadalom egész életére kiterjedő” programról van szó. A részletek gondos számbavétele után viszont – ugyanakkor – arra utalnak a jelek, hogy ha ez a program a „társadalom egész életére kiterjedő” program volt is, elsősorban mégiscsak a művelődésen alapul, a művelődéssel kapcsolatos elemekből származik minden energiája. Ez a program – a művelődésről szóló program, csakhogy Bessenyei programjában a művelődésnek a szorosan vett szakmai kérdése-

* Egy nagyobb tanulmány részlete.

ken messze túlmutató, társadalmi reformokat is magába foglaló tartalma van. A fiatal Bessenyei írásai egész sorában az elképzeléseknek olyan összefüggő rendje bontakozik ki, amelyekben a művelődés központi szerepet játszik ugyan, de igazi távlata egy koherens, nagy ívű és tagolt, számos részletet magába ölelő javaslat a korabeli magyar társadalom értékrendjének átalakítására. A kritikai kiadás most készülő kötetében *teljes* írások fejtik ki ugyan a program valamely vonatkozását, a *teljes* programot azonban nem lehet bemutatni más – s más kötetekben szereplő – részletek figyelembevételével. Ez, mint már utaltunk rá, az egyes írásokhoz tartozó magyarázatok elkészítésének a feltétele is: az egyes írások magyarázatának az első (s voltaképpen a legfontosabb) mozzanata az a hely, amelyet elfoglalnak Bessenyei elképzeléseinek rendjében. Az egyes írások értelmezése nem oldható meg az egész program ismertetése nélkül – a magyarázatokhoz és kérdésfelvetésekhez tehát a konkordanciák széles körével kell számolnunk. Ezért kísérletet teszünk a programnak arra a tág értelmezésére, amelyre ismereteink jelenlegi állása lehetőséget ad.

A Bessenyei-féle programnak az első s legfeltűnőbb sajátossága tehát az, hogy a fogalmi szempontból *összetartozó* elemek igen gyakran egészen *különböző* írásokban bukkannak elénk. Az alábbi vázlat azzal a céllal értelmezi a programot, hogy annak feltáruljanak legátfogóbb, különböző írásokban, sőt, írásgyűjteményekben szétszórva található, természetük szerint azonban nyilvánvalóan összetartozó részletei.

Közjó, tudományok, nyelv

Bessenyei programjának centrumában e három fogalom áll. Ezek közül – a romantikába visszanyúló értelmezési hagyománnyal ellentétben – nem lehet kiemelni a magyar nyelvet, sőt, itt voltaképpen nem is a három fogalom önmagában, hanem a közöttük létrehozott viszony alkotja az elgondolás lényegét. Erre a viszonyra épül, innen bontakozik elő a program rendszere, az előfeltevések és következtetések, a megmutatkozó kényszerűségek és a megnyíló lehetőségek gazdag és mégis áttetsző szövevénye.

A három fogalom összekapcsolásának legteljesebb megfogalmazása ebben a kötetben, az *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék* (1781) című nevezetes iratnak „A’ tekintetes és nemes Magyar Hazának kegyelmes és nagyságos Fő Rendihez” címzett ajánlásában olvasható. Így szól: „Az Ország’ boldogságának egyik leg főbb Eszköze a’ Tudomány. Ez mentől közönségesebb a’ lakosok között, az Ország is annál boldogabb.” Ez a kiinduló tétel, amely megadja a célt és a cél eléréséhez az eszközt is, az eszközhöz pedig a kulcsot: „A’ Tudománynak Kulcsa a’ Nyelv, még pedig a’ számosabb részre nézve, a’ mellynek sok Nyelvek’ tanulásábann módja nints, minden Ország’nak születt Nyelve.” Az első kettő ugyan nem egyformán evidens, hiszen a tudomá-

nyok (és művészetek) terjesztésének a közjó szempontjából játszott szerepéről a század egyik legnagyobb hatású gondolkodója jelentette be kételyét Bessenyei fellépése előtt néhány évtizede – a Jean-Jacques Rousseau második *Discours*-jában foglaltakkal egyet nem értő kortársi közvélemény azonban túlságosan is erőteljes volt ahhoz, hogy minden további nélkül elfogadjuk a folytatást. A tudománynak ez a szerepe nem csak egy lehetséges, inkább *a* természetes javaslatnak tetszik, amelyet a kor, a „világosság kora” hitelesít. Ráadásul felmerülhettek előtte más lehetőségek is, hiszen a „tudomány”-t ama eszközök közül csak „az egyik”-nek mondja.

A három fogalom közül a gondolatmenet célját, távlatát és igazolását megadó közjó definiálása látszólag a legkönnyebb, valójában ez még sincs így. S bár a másik kettő (a tudomány és nyelv) az általa meghatározott térben, reá hivatkozva működhet, valamivel részletesebben róla csak az egész program ismeretében szólhatunk. Tartalma ugyan csak az odavezető utak és módok révén közelíthető meg, ezeknek az utaknak és módoknak a felderítéséhez azonban elégnek látszik a kifejezés legáltalánosabb jelentése is. A „közjó”-n az ország lakosságának – vagy a lakosság túlnyomó részének – jó közérzetét („boldogságát”) és nyugalomát értjük.

Az első kérdésként nyilván az merül fel, hogy mit jelent Bessenyei szóhasználatában a „tudomány” szó? A jelentést ugyancsak a kor beszédmódjából olvashatjuk ki, de ugyanezt a jelentést határozza meg az a cél – a közjó – is, amelynek az eléréséhez eszközül szolgál. A tudomány vagy tudományok szó itt, de egyéb írásaiban sem a mai értelemben vett tudományokat jelenti – annál sokkal nagyobb terjedelmű fogalomra kell gondolnunk. Lényegében magába foglalja a szépirodalmat, a filozófiát és a szó mai értelmében vett tudományokat, azaz: általában az írott dolgok összességét, a humanista tradícióból eredő filológia nyelvén a *litterae*-t, amely valóban mindent (költészetet, bölcséletet, tudományt) felölel. Természetesen tudja, hogy különbség van közöttük, nem tud azonban közöttük hierarchiáról. Ez azért van így, mert *lényegi* különbségről sem tud közöttük. A *Holmi* (1779) egyik cikkelye szerint (XLV Rész, *Mély okoskodás s írás*) a filozófia és a költészet között *csak* az a különbség, hogy az utóbbi a filozófia által nehézkesen megfogalmazott „igazságot” „nyájjas formába” öltözteti és így hozzáférhetővé teszi mindenkinek számára. Azaz: a lényeg azonos, csak a megjelenés különbözik. Ezért van – ezért *is* lehet –, hogy „Egy ékessen szóló, egy hatalmas Poéta többet végbe viszen az embereken, mint száz ezer *Seneca*” (375.) – ami természetesen egyáltalán nem jelenti azt, hogy Bessenyei versolvasóként csak a nyájjas formába felöltöztetett „igazságot” értékelte volna a költőkben: az általa is a legnagyobbra becsült Gyöngyösi Istvánt dicsérve ez a teoretikus szempont láthatóan eszébe sem jut (285–298., XXXIII Rész, *Gyöngyösi vagy a magyar verselés*). A „tudományok” Bessenyei írásaiban így módon, az elméleti alapot ille-

tően közös lényeggel bírnak, a gyakorlatban viszont – mivel ott az egymástól eltérő művelt területeknek éppen az eltérései vannak az előtérben – igen összetett szerkezetű fogalomként mutatkozik meg, s nincs jele, hogy ő változtatni kívánt volna e szerkezeten. Korának gyermeke volt, ebben a vonatkozásban nincs semmi gyökeres különbség közötté s a XVIII. század ama hagyománytisztelő tudósai között, akik számára a magyar irodalom „mindent felölel, mit valaha *magyarországi* ember írt”,⁵ még ha szó sincs arról, hogy egyformán kedvelné e produktumokat. A hazai deákságra és egyházas irodalomra például ő már idegenkedve néz: „Még magyarul, amint szokták mondani, profánus írók nem is voltak” – írja erős kritikai élel a *Magyar Nézőhöz* kapcsolt *Jegyzésben*, de nem egy változatban írja le azt a meggyőződését sem, hogy – ezt *A Holmiban* olvashatjuk – a „Frantzia, Anglus szóba ezerszer mélyeb böltesség fekszik már mint valaha a Deák szóban volt...” (275.) Ez Bessenyei gondolatvilága szempontjából ugyan alapvető különbség (a mondat nyílt állásfogalás a „modernnek” mellett és a „régiek” ellen), a számára érvényes irodalomfogalom felől nézve azonban mégiscsak lényegtelen – ebben a tekintetben ugyanis nemcsak előtte járt honfitársainál, de európai író társaival is rokonítható: a XVIII. század nem játszik olyan döntő szerepet az esztétikai irodalomfogalom alakulástörténetének kanyargós útján, mint majd a romantika kora. Több és többféle megnyilatkozás is tanúsítja, hogy számára – függetlenül a terminológiai kérdésektől – a „tudományok” összetett képződmény volt, pontosabban: csak összetett képződményként volt értelmes és használható. A *Magyarságban* több alkalommal is szól arról, hogy milyen szerzők gazdagították a klasszikus és modern nemzetek „tudományát” – filozófusok, tudósok és írók egyformán szerepelnek, de egyformán szerepel tudós, filozófus, szépíró akkor is, amikor arról töpreng, milyen írók műveit kellene lefordítani magyarra: „ha Volfiust, Flörit, Monteskiöt, Vilándot, Kroneket, Miltont, Donátot sat. magyarul lehetne olvasni, fogadom, hogy egynehány esztendő mulva az asszonyoknak is több tudományok, értelmek lenne, mint most sok *doctusoknak* van az országban.”

Tudjuk, hogy nemcsak az irodalom szó nem létezett ekkor, de mai értelemben, sőt, a *litterae* értelmében nem létezett még a *litteratúra* szó sem – erre s az eddigiekre Szili József tanulmánya⁶ mellett lényeges információk olvashatók még Tzvetan Todorov *La notion de littérature et autres essais* című kötetében.⁷ A korabeli magyar szókészletnek ez a hiányossága azonban arra utal, hogy a nyelvnek akkor nem volt szüksége ezekre a szavakra. Az irodalom vagy *litteratúra* majd egynemű dolog lesz, ennek a kornak „tudománya” viszont még összetett képződmény volt. Bessenyei számára éppen ez az összetett képződmény volt az irodalom (és a filozófia és a szaktudományok) természetes állapota, s ez nemcsak műfajválasztásaiban, ritka teoretikus jellegű megnyilatkozásaiban, de – az iménti példa is erre utalt – írásainak jellegzetességében, mondhatni írásmódjában is megmutatkozott. Elsősorban

talán éppen itt: nála a ma szépirodalminak tekintett műfajok telítve vannak bölcséleti kérdésekkel, a filozófiai kérdések pedig gyakran szólalnak meg a szépirodalom nyelvén. Ez a jellegzetesség valóban idegen attól, amit a XIX. század nagy íróinál tapasztalunk, de azt nem mondhatjuk, hogy a XVIII. században még *hiányzik az*, ami majd későbbi korszak sajátossága lesz, hiszen ugyanennyi joggal azt is mondhatnánk, hogy *már* a huszadik században megjelenő valamely modern irodalmi irányzat sajátossága bukkan fel nála és kortársainál. Egyik kijelentéssel sem mondunk sokat.

A Bessenyei számára érvényes tudományfogalom nyilván összefüggésben van a humanista tradícióval, amely a felvilágosodás sodrásában jó ideig inkább csak erősödött, azt az alakját azonban, amely az ő írásaiban körvonalazódik, közvetlenül valószínűleg mégis a cél, a közjó fogalma formálja ki. A tudományok fogalmára ebben a távlatban ugyanis olyan teher nehezedik, amely egyszerűen lehetetlenné tesz minden szűkítést – azaz: szakosodást –, a közjó szolgálatában egyedül egy ilyen sokarcú, strukturált, sokféle működni képes fogalom adja az egyedül lehetséges változatot. E tágasságon vagy inkább: meghatározatlanságon belül azonban Bessenyei maga tesz néhány szűkítő érvényű megjegyzést. Ezeknek a megjegyzéseknek az alapja – mint látni fogjuk – a program egyik belső sajátosságában található. Így például nyilván más a „tudomány” tartalma akkor, amikor a *Jámbor szándékban* egy tudós társaság tevékenységének tárgyáról gondolkodik róla ő (és vélhetően: valamely munkatársa), s más akkor, amikor arról beszél, hogy a hajdani vadságaink leküzdésében a tudományok segíthetik az emberiséget: majd olvas s az olvasás „jobbittya” halandó társainkat – ahogy írja lelkével beszélgetve *A Holmiban* (1779), a 263. oldalon, de ismét más a kritikai kiadás most készülő kötetében is helyet foglaló *Tolerancia* című írásgyűjteményben, ahol az ember erkölcsi nevelése szempontjából fontos „bölcsesség”-et emeli ki a „tudományokkal”, itt konkrétan a számára spekulatívnak és meddőnek tetsző geometriával szemben, amihez nyilvánvalóan nem értett. Ezek a fogalom használata során megmutatkozó kisebb-nagyobb módosulások azonban semmit nem változtatnak irodalomfogalmának alapvető jellegén, azon tehát, hogy körébe egyaránt beletartoznak a szaktudományok, a szépirodalom (a poézis is) és a bölcsélet. A szóhasználat esetleges bizonytalanságai ezen a körön belül megmutatkozó bizonytalanságok.

A nyelv eredeti, elsődleges – tehát nem származékos vagy levezetett – szerepe a programban ebben a két viszonylatban, a „tudományok” és a közjó viszonylatában mutatkozik meg.

A közjó elsősorban a tudományok terjesztésével érhető el, a tudományok terjesztése pedig csak a nyelv révén lehetséges. A *Jámbor szándékban* olvasható megfogalmazás – „A’ Tudománynak Kultsa a’ Nyelv” – így értendő: egyedül a nyelv által terjedhetnek a tudományok az ország lakosai között, egye-

dül így érhető el tehát az ország lakosainak „lehetséges” java. A Bessenyei számára érvényes nyelvfogalom egyik jellegzetessége ebből az összefüggésből következik. A nemzeti nyelvnek így ugyanis elsősorban eszközként kell viselkednie, pontosabban: a tudományok terjesztésére hivatott vehikulumként – ez a feladat határozza meg a hozzá való viszonyt éppen úgy, mint azt a helyet, amelyet a társadalom életében elfoglal. Ez azt jelenti, hogy számára a nyelvnek a kommunikáció szempontjából előtérben álló tulajdonságai, tehát: közérthetősége, világossága, áttetszősége fontosabbak, mint a költői beszédhez oly nélkülözhetetlen evokatív erő. A költészethez számára ugyan ez az erő – tehát a kifejezés ereje – egyáltalán nem ismeretlen dolog, sőt, nagyon is tisztában van a poézis hatalmával, s azzal is, hogy ez a hatalom voltaképpen megmagyarázhatatlan. Ez a *másik* feltétele annak, hogy leírhatja – egyebek között – *A Holmiban* (1779) az imént már idézett tételt, hogy tudniillik „Egy hatalmas poéta többet teszen, mint száz ezer Seneca” (375.), vagyis: van pillanat, amikor a kifejezés ereje mellett számára látványosan törpül el a gondolat önmagában vett hatalma. De ezért is hivatkozhat arra, hogy a nagy költőkből maga a természet szól („Meg juhazódom látod, mihent Természetet hallasz beszélni” ... 339.). A költészet – a költészetnek ez a *nem* „tudós” felfogása – egyáltalán nem idegen Bessenyeitől, ám ha gondolatvilágában ott él is ez a felfogás, nem ez áll az előtérben. S ez érthető: a programhoz sokkal megfelelőbb az az elképzelés, hogy a poézist a „tudományok” ölelik magukba. A költészet ebben a keretben nem lesz más, mint a gondolat felöltöztetése: „Kéntelen vagyunk, a legkedvetlenebb igazságot játékos ábrázatba és nyájias formába öltöztetni, mert különben az emberek hátat vetnek neki” ... 375.). A költészet hatalmát Bessenyei, a költői művek oly gyakran elragadtatót élvezője tehát ismeri, de annak titkai nem foglalkoztatják – a nyelv jelentőségére vonatkozó reflexiói nem innen, nem a kifejezőerő felől, hanem a kommunikáció lehetőségei felől merülnek fel: a nyelvnek számára elsősorban a közlés szempontjából van jelentősége. Különféle megnyilatkozásait többnyire ez a beállítottság vezérli. Itt van a magyarázata annak, hogy nem volt purista – felesleges új (és eleinte bizonyosan sokak számára nehezen érthető vagy éppen érthetetlen) magyar szavak gyártása a hazai nyelvhasználatban már közkeletű, mindenki által elfogadott – hiszen jól értett – idegen helyett. Ha nincs megfelelő magyar szavunk, mondjuk úgy, ahogy deákul van, minden nemzet úgy mondja. A filozófia, teológia vagy fizika helyett – írja a *Magyarságban* – minek „új szókat gondolni?” Ugyanakkor a *Jámbor szándékban* fontos feladatnak tartja egy „szókönyv” (a magyar szavak jelentését mindenki számára megmagyarázó szótár) készítését. A szóújítások ugyanis – úgy látszik – elkerülhetetlenek, az új szavak elfogadásának pedig éppen ez a tudós társaság által kidolgozott s a tudósok között létrejött megállapodásra épülő „szókönyv” a feltétele: *már* létrehívott új szavakat megtanulva az emberek gyorsabban és könnyebben értik meg egymást. A tudósok

közötti konvenció mintha ebből a szempontból nagyon is fontosnak látszana, de egyelőre nem látszanak hasonlóan fontosnak vagy sürgősen kidolgozandónak azok az elvek, amelyek alapján egyáltalán hozzá lehet kezdeni új szavak alkotásához.

Bessenyei a nyelvet tehát elsőrendűen a közlés eszközeként fogja fel, más összefüggéseiről tud ugyan, de ezek igazán nem érdeklik. Számára nem válik kérdés tárgyává az, amit pedig bizonyos pillanataiban *tudott*, hogy tudniillik egy poétának nagyobb a hatalma felettünk, mint százezer Senecának. Ennek a beállítottságnak az erejét különösen irodalmi művekről szóló kritikai véleményei mutatják jól. Ezeket *A Holmiban* (1779) olvashatjuk. Ezekben az írásokban a szóban forgó irodalmi művel kapcsolatban csak nyelvi-stiláris fenntartásokat hangoztat, s véleményét gyakorlati módon teszi nyilvánossá: többnyire egyszerűen újrírja a megbírált szerzők neki nem tetsző szövegrészleteit, s a kettőt – a megbírált szöveget és a sajátját – párhuzamosan közli, hogy az olvasó jól lássa a különbséget. A kritika szempontja mindig a világosság és az érthetőség. Bornemisza Péter veretes régi magyarságával (XVdik Rész, *Régi magyarság*), a Haller László-féle Telemakus barokkos bonyolultságával (XXVIIIIdik Rész, *Magyar írás módja*) vagy Sándor István Svédi grófnéjának modoros érzelmességével szemben (XLII Rész, *A ki fordított svédi grófné*) egyaránt a közérthető, egyértelmű és logikus írásmódot állítja szembe. Ez annál inkább feltűnő, mert személyes ízléséhez egyébként a barokk kor érzékies, leíró elemekben gazdag verselési módja áll a legközelebb, éppen ezért ő a legnagyobb magyar költőnek vitathatatlanul Gyöngyösi Istvánt tartja, és annak ellenére, hogy – mint ugyancsak *A Holmiból* (XXXIII Rész, *Gyöngyösi vagy a magyar verselés*) derül ki – a bőbeszédűségre, felesleges ismétlésekre kényszerítő „négysarkú” verselésnek ugyancsak ő az első nagy ellenfele, s itt nem kíméli az annyira tisztelt XVII. századi elődöt sem. Egyáltalán nem mondhatjuk tehát, hogy a személyes ízlés és a programból következő stiláris preferenciák Bessenyei esetében azonosak lennének, de azt sem mondhatjuk, hogy csak a program alapján gondolkodna az irodalomról – írásaiban az uralkodó és a mennyiségileg is nagyobb helyet elfoglaló szólamot azonban a program kívánalmi diktálják.

A nyelv és a nemzet

A kívánatos magyar nyelv eszményét a közjó szolgálatába állított tudományok igényei formálják, de ugyanez az összefüggés – a tudományok és a közjó viszonylata – határozza meg Bessenyei számára a nemzet és a nyelv viszonyát is. A nyelv elsőrendűen így, a közjó révén kapcsolódik a nemzet fogalmához – a közjővel kapcsolatos feladatok annyira lefoglalják a nyelvet, hogy a „köz” (a magyarországi társadalom) és a nyelv között másfajta összefüggés lényegében ki sem bontakozhat.

A nyelvnek és a nemzetnek Bessenyei szemléletében nincs közös lényege. A XVIII. század közepétől kibontakozó s Johann Gottfried Herder nevével fémjelezhető gondolkodásmód, amely szervesen összekapcsolja a nyelv és a nemzet létét (történelmét) – ha nem is teljes mértékben, de – tőle általában idegennek tekinthető. Bessenyeinél nincs jelen a *Fragmente über die neueste deutsche Literatur* (1767) ama jellegzetes gondolata, amely szerint a nyelv és nemzet gondolkodásmódja (Denkart) között szoros kapcsolat van, az nem csupán a gondolatok közlésének eszköze (Werkzeug), hanem e gondolatok tartalma (Inhalt) is, hiszen a nyelv kincsházaként (Schatzkammer) gyűjti össze és tárolja a nemzet történelmi tapasztalatait. A nyelv – láttuk – Bessenyeinél inkább csak a közlés eszköze, s a nyelvnek a nemzethez való viszonya is egészen más dimenzióban foglal helyet, mint a nagy német kortársnál. A *Magyarságban* leírja ugyan, hogy „Minden nemzet a’ maga nyelvérül ismértetik meg leginkább”, de éppen ennek a mondatnak az összefüggései világítanak rá: a nyelv és a nemzet léte a program világában nem áll egymással kölcsönös feltételezettségben. A nemzet nem azért „ismértetik” meg a nyelvérül leginkább, mert a nyelv a nemzet *lényegéhez* tartozik, hanem azért, mert a nyelv más módon tartozik a nemzethez, egyszerűen a – „tulajdona”. A *Magyarság* első mondataiban már ott olvashatjuk a meghatározás értékű kijelentést („Tsudálkozom nagy nemzetünkön, hogy ő, ki külömben minden tulajdonainak fen tartásába olly nemes, nagy és álhátatos indulattal viseltek, a maga anya nyelvét felejteti láttatik...”), amely mindvégig érvényben marad, még a hasonlatai és metaforái sem lépik át ennek a felfogásnak a határait. A nyelv és a nemzet viszonya az ő beszédmódján nem a jelzett dologgal egyként egységű s vele kölcsönös feltételezettségben lévő jelnek a viszonya, hanem olyan két önálló létezőé, amelyeket el lehet képzelni a másiktól függetlenül is. A nyelv műveletlen bánya, amely nem tehet arról, hogy a nemzet – a tulajdonosa – nem hozza elő a benne rejlő kincseket, a nyelv sorsa az árva gyermeké: hiszen gondviselője, a nemzet nem törődik vele, pedig ha „bé vonják” a nyelvbe a tudományokat, ő maga is képes a nemzet felemelésére. A beszédmód árulkodik: itt a nyelv és a nemzet két egymástól függetlenül létező dolog, amelyek egymásra vannak ugyan utalva, ám nem a létezésük maga, hanem csak létezésük minősége függ egymástól. A legfontosabb jelzés erre nézve annak a fiktív állapotnak az elképzelése, amikor a nemzetnek nincs nyelve – „hogy neveznéd az olyan nemzetet, mellynek anya nyelve nem volna?” A kérdésre van egy, a XVIII. századi magyar irodalomban később nagyon is sokszor elhangzó válasz, amely szerint ebben az esetben nem beszélhetünk többé nemzetéről, ahogy a sokat idézett herderi „jóslat”⁸ szerint sem beszélhetnénk – a magyar nyelv eltűnte után – a magyarságról. Hiszen ez – s éppen ez – jelenti a nemzet halálát. Bessenyei válasza úgy kezdődik, mintha ő is így gondolná, ám szó sincs erről. Pillanatok alatt kiderül: itt egész más gondolati körben járunk. Hogy neveznénk hát azt

a nemzetet, amelynek nem volna anyanyelve? – így szól a kérdés. „Sehogy” – válaszolja, de nem azért, mert ebben az esetben már nem lenne nemzet, hanem azért, mert „szomorú, elvettett és gyalázatos” lenne ennek az anyanyelv nélkül élő nemzetnek a sorsa a többi, „anya nyelvű népek” között. Ez a nemzet tehát nyelv nélkül is *van*, de ebben a nemzeti létben nincs köszönet: „... a’ melly nemzetül el kódulná nyelvét, az iránt mindég úgy tetszene, mintha inassa, vagy szolgálja volna.” Nyelv nélkül a nemzet élhetne ugyan, de élete a szolgák élete lenne, nem a *halál* várna rá, hanem a *rabság*. Egy hasonló sorsú nemzetre egyébként sikerült rábukkannia olvasmányai során: a géberitákat, ezt a Voltaire-t is tragédia írására ihlető perzsiai vándor népet idézi *A Holmiban* (1779). Ők arra is példával szolgálnak, hogy ha a „tudományok ki vesznek a népek között, egész nemzetek meg tompulnak elméjükbe”, így „allyasodtak” el a „szegény géberiták” is – sorsuk egy hosszú verszet írására készteti, amelynek a tanulsága szerint a géberiták nyomorúságos életének nem az az oka, hogy elveszítették nyelvüket, hanem az, hogy elveszítették országukat. A hosszú költemény utolsó sora így szól: „Ostoba járomba nyög pusztá hazátok” (XXdik Rész, *Bessenyei György és a lelke, Első beszéd*). A tanulság itt is ugyanaz: nyelv az egyik – ám nem a legfontosabb – tulajdona a nemzetnek, de nem konstituálja a nemzetet. Nyelv nélkül is van nemzet, igaz, az a nemzet: rab.

Ez a belátás a jelek szerint Bessenyei mély, mondhatni természetes belátása volt, beszédében – még ha képes beszédről van is szó – tapasztalatunk szerint mindig ennek a felfogásnak a határai között marad. S ez a felfogás nemcsak következetes, de tartós is: még évtizedek múlva, öregkori írásaiban sem gondolkodik másképpen. 1800 körül fejezte be a *Magyarországnak törvényes állása* című terjedelmes prózai értekezését,⁹ amelyben két nemzet közötti lehetséges rokonság szempontjából a nyelvi rokonság tényei számára elégtelen magyarázattal szolgálnak. A mégoly feltűnő nyelvi megfeleléseket ő „kitsiny ok”-nak tartja. A fejtegetést ugyan polemikus indulat hívta életre – Bessenyei itt Sajnovics Jánosnak 1769-ben és 1770-ben publikált, a magyar és a „lapp” nyelv „azonosságát” demonstráló nagy művével vitatkozik –, de könnyű észrevenni, hogy álláspontjának elvi alapjai tulajdonképpen azonosak azokkal a nézetekkel, amelyeket a hetvenes években vallott. Két nemzet azonosításához tehát nem elégségesek a nyelvi rokonság dokumentumai, éppen úgy, ahogy a nyelv a nemzeti öazonosság szempontjából sem merült fel elégséges feltételként. Láttuk: az ő felfogásában a nemzet létezhet nyelv nélkül is, csak akkor ez a nemzet rab – a nyelv nem a nemzet léte, hanem a nemzeti lét minősége szempontjából döntő tényező. Nagyon jellemző, hogy e kései mű szövegében forgó bekezdése más vonatkozásban is a hetvenes évek végét idézi: a *Magyarság* egyik sarkalatos megállapítására („...Meg van mondva, hogy idegen nyelveken, míg a magáét fel nem emeli, egy nemzet sem lesz tanult e világon...”) fut ki. Egyébként a programírásokból kide-

rül, hogy ő a nyelv eltűnésének – s vele a nemzet eltűnésének – azért nem számol semmilyen valószínű esélyével, mert az „Országnak született nyelvét” valójában nem is fenyegetheti semmiféle veszély. A programban ez az összefüggés bontakozik elő. Ha a tudományok kulcsa a nyelv – ez a nyelv értelemszerűen (így írja a *Jámbor szándék* idézett mondatában) csak a „számosabb rész” nyelve lehet, „a” melylynek sok nyelvek tanulásában módja nints,” tehát „minden Országnak született nyelve. Ennek tekéletességre való vitele tehát leg első dolga légyen annak a’ Nemzetnek, a’ melyly a’ magalakosai között a’ Tudományokat terjeszteni, s ezek által amazoknak boldogságokat munkálkodni kívánja.” A program itt új s lényeges elemmel bővült: ha az ország célja a közboldogság, a közboldogsághoz pedig a tudományok terjedése vezet el, ha a tudományok terjesztésének az eszköze a nyelv – akkor ez csak a „számosabb rész nyelve” lehet. E bővítésnek nem az a lényege, hogy általában a magyar nyelvről van szó, hanem az, hogy *minden* magyarul beszélő ember nyelvről. Ameddig a magyar paraszt magyarul beszélget feleségével, a magyar nyelvet semmiféle veszély nem fenyegetheti. Ennek az állításnak lényegében nyíltan is kimondott előfeltevése, hogy egy országban beszélt nyelv szempontjából nem az a döntő, hogy milyen nyelven beszélnek az urak, hanem az, hogy milyen nyelven beszélnek a parasztok. Közvetetten, de egyértelműen elősejlik: ők a „számosabb rész”. Ezt a programnak egy másik dimenziója a későbbiekben ugyancsak alátámasztja. De ez a gondolatmenet feltételez még egy, közvetlenül kínálkozó s látszólag banális előfeltevést is: mindenki magyar, aki magyarul beszél. Azaz: a nemzet fogalma (ebben az összefüggésben) azonos a magyarul beszélő emberek összességével. A *Magyarságban* leírt kifejezés („egy egész nemzet”) arra utal, hogy Besenyey számára ez a fogalom természetes, használható és működőképes fogalom. A jelek szerint ez az alapja annak, hogy ő nemcsak a nemzethalál lehetőségére nem gondol, de elképzelhetetlennek tartja azt is, hogy a nemzet nyelvet cseréljen – úgy véli, hogy „akkor fog a magyar nyelv hazánkban ki halni, mikor a magyar paraszt aszszonyok deákul, görögül, frantziául vagy németül fognak tanulni, és magyarul meg szűnnek beszélni”. Vagyis – Besenyey következtetése benne van a kijelentésben – soha. Nem félteni kell nyelvünket. A mi helyzetünk egészen más: „kértelenek” vagyunk azt művelni, ha nem akarunk jelentéktelen (és így – esetleg – rabság által fenyegetett) nemzetté válni.

Az „egész nemzet” vagy az „egy nemzet egészen” kifejezések a nemzet nyelvi alapú fogalmának erőteljes jelenlétére utalnak Besenyey gondolkodásában – a programnak ez az egyik igen lényeges mozzanata. A nyelv azonban ebben a beállításban nem a nemzettel egyarányú jel, hanem csak tulajdon, amelynek azonban immár új funkciója is van: összekapcsolja az országnak azt a két rendjét, amelyet társadalmi – közjogi – szakadék választ el: a nemességet és a jobbágyságot. A nyelv az ő közös tulajdonuk. A magyaror-

szági nemességből és a magyarországi jobbágyságból így – nyelvi alapon – áll elő az egy nemzetet („egész nemzetet”) alkotó magyar nemesség és jobbágyság, és válik is el azoktól, akik más nyelvet beszélve tartoznak hozzá a két magyarországi rendhez. Ez a következtetés azonban csak hallgatólagosan van benne a gondolatmenetben, gondolkodásának előterébe legfeljebb egy-egy pillanatra kerül, igazi jelentősége nincs. Bessenyei számára a magyar nyelv jelentőségének felfedezése voltaképpen az így felfogott nemzetfogalom (a magyarul beszélő nemesség és jobbágyság által alkotott nemzet) jelentőségére való rádöbbenés. Az a körülmény, hogy egy nép és az általa beszélt nyelv között kapcsolat van, természetesen régi – a Bibliáig visszanyúló – felismerés: a megállapításnak *jelentése* régóta van, tulajdonképpen banalitás: a humanista tudósok – például – már természetes módon számolnak a különböző nyelveket beszélő nemzetek kulturális teljesítményeivel. A nyelv által meghatározott nemzet fogalma *jelentőséghez* azonban ekkor, a XVIII. század végén és a XIX. század elején jut.¹⁰ A XVIII. század második felében ez az új nemzetfogalom már – viszonylag széles körben, de jogi és lényeges politikai következmények nélkül – élt a magyar közvéleményben is. Ha teoretikus élességgel és részletesen talán nem fejtették is ki, de azért a század közepe óta folyamatosan dokumentálható olyan gondolati elemeknek a jelenléte és fokozatos erősödése a magyarországi írásbeliségben, amely szerint a nemzet legfontosabb határozómánya a nyelv, s minden, amit ezen a nyelven alkottak meg. A kultúrája által élő nemzet fogalma (ebben a pillanatban legalábbis így látszik) a XVIII. század utolsó két évtizedére erősödik meg – innentől kezdve nem igazán találhatók érvek ama sok változatban megfogalmazott, de azonos tartalmú tétel ellen, amely azonosítja a nyelv és a nemzet létét.¹¹ A korábban érvényes közösség-fogalmak egyre inkább erejüket veszítik: a *natio hungarica* eszméje (amely szerint a magyar nemzet a többféle etnikumot is magába foglaló, azaz: többféle nyelvet beszélő magyarországi nemességgel azonos) éppen úgy, mint az ún. hungarus-tudat – ahol a *hungarus* (a „magyarországi”) magába foglalta a magyar királyság minden, bármilyen nyelvet beszélő lakosát.¹² A Bessenyei programja által képviselt felfogás – láttuk – nem tartozik még abba a gondolatkörbe, amely a nemzet lényegét és legfőbb ismervét a nyelvben látja, fel kell azonban figyelni arra a körülményre, hogy írásainak ebben a csoportjában, az általa felvázolt művelődési program keretei között – éppen a nyelv alapján – erőteljesen, sőt: radikálisan távolodik a *natio hungarica* felfogásától: nem magyarországi, hanem magyar (magyar nyelven beszélő) nemességben gondolkodik. Ezt két okból is jelentős fejleménynek kell tartanunk. Először azért, mert ha ő nem a program keretei, hanem közjogi dimenziók között töpreng erről a kérdésről, akkor felfogásában nemcsak érintetlenül él a *natio hungarica* ideológiája, de ő ennek igen következetes teoretikusaként, a gyakorlati követelményeket pedig igencsak könyörtelen keménységgel őrző politikai gondolkodójaként

mutatkozik meg. A XVIII. század utolsó évtizedeiben kevesen fogalmaztak ebből a szempontból olyan nyersen, mint éppen ő. A programírások keletkezésének az első évében, 1778-ban írta a *Törvénynek útja* című kis államelméleti traktátusát, amelyben a nemzet fogalmát – Werbőczy István *Tripartitiu-mának* felhasználásával – a nemességre korlátozza és természetesen egyáltalán nem törődik azzal, hogy a Magyarország határai között élő nemesi renden belül figyelembe vegyen bármiféle etnikai vagy nyelvi differenciát.¹³ Ugyanakkor (ugyancsak Werbőczy szellemében) élesen megvonja a nemességet és a jobbságát elválasztó szakadékot. Itt – már idéztük Kosáry Domokos formuláját – egyértelműen a „nemesség a nemzet”, s habár ez az írása nem jelenhetett meg a cenzúra miatt („melynek az a hivatala, hogy az embereket okoskodni ne engedje” – írta rá kéziratára gúnyos indulattal), ez a tilalom nyilván onnan származik, hogy Bessenyei ebben a kis munkájában a magyarországi nemesség pozícióját elsőrendűen az uralkodói hatalommal szemben biztosítja: „Soha királyának sem természet, sem isten törvényében azon nemzetnek közönséges akarata és tetszése ellen annak törvényeit változtatni igazsága nem lehet” – írja, s ennek a jellegzetes tételnek (miként az egész írásnak) nincs köze a felvilágosult abszolútizmushoz, sokkal inkább köze van egy olyan alkotmányos monarchiához, amelynek érvrendszerébe már – megfelelő módosításokkal – Jean-Jacques Rousseau-tól származó gondolati elemeket is felhasznál.¹⁴ Tudjuk, hogy az 1770-es években készült írásaiban a nemzet általában a nemességgel azonos – az ugyancsak kéziratban maradt s ugyancsak a kritikai kiadás *Társadalombölcseleti írások* című kötetében közzétett *A magyar nemzetnek szokásairul...* című történelmi munka címének „nemzet” szava például – a szöveg tanúsága szerint – egyértelműen a nemességet jelenti, sőt, nyíltan is megfogalmazza, hogy *csak* a nemesség történetét írja, amikor a magyar nemzet történetéről értekezik. Bessenyei a hetvenes években azonban ennek alapján csak a *natio hungarica* ideológusa lenne, őt azonban a felvilágosult rendiség első jelentős gondolkodójaként tartja számon a történettudomány. Ennek a minősítésnek az alapja a programírásokban található. A dolog azon fordul meg, hogy a nemességnek ez a nemzettel azonosított fogalma ezekben az írásaiban milyen összefüggések közé kerül. Itt jelennek meg egy merőben másfajta gondolkodásmód erőteljes és félreismerhetetlen jelei. Ezeknek a jeleknek némelyikével már az eddig elmondottak során is találkozhattunk.

A penna nemessége

A program keretei között tehát a *natio hungarica* Bessenyei által elfogadott és természetesen használt fogalma lényeges módosulásokon megy át, főleg azért, mert új összefüggések közé kerül. A helyzet némiképpen paradox, legalábbis lélektani szempontból különleges: a politikai gondolkodónak a tár-

sadalomról kialakított képétől alapvetően térnek el a művelődéspolitikusnak a hazai társadalomra vonatkozó – s lényegében egy időben érlelődő – elképzelései. Voltaképpen így bontakozik ki a program társadalmi tartalma, s ezzel bontakozik ki a felvilágosult rendiség első nemzedékének az ország egészére vonatkozó elképzelése.

Ha az országban a közboldogság a tudományok elterjedtségének a függvénye, akkor ez az állítás természetes módon foglal magába több következményt is. Ha a nemzeti nyelv kiemelkedő szerepbe kerül (hiszen a „lakosok” között csak a „számosabb rész nyelve” révén terjedhetnek a tudományok), akkor értelemszerűen csak a „számosabb rész nyelvén” (tehát a magyarul beszélőkre szűkül le az eredetileg többnyelvű *natio hungarica*. Ha pedig a tudományoknak döntő szerep jut az ország közjáva szempontjából, akkor ezzel – ugyancsak értelemszerűen – a tudományok művelői számára is nyilván megfelelő helyet – rangot – kell biztosítani az ország életében. A most megnyíló problémakör a programnak egyik nagy, bizonyos szempontból pedig a legnagyobb súlyú fejezetét alkotja – a program elsősorban itt, pontosabban: *innen* kibontakozva válik társadalmi jelentőségű programmá. Nyilván felesleges ugyanis hangsúlyozni, hogy ez a követelmény olyan országban hangzik el, ahol a társadalom vezetőerejének kiemelkedése nem a tudományokban való kiválóság, hanem egészen más értékek alapján történt – a magyar nemesség legitimitációja tudvalevőleg a haza érdekében megtett vitézi cselekedeteken nyugvó legitimitáció volt. Bessenyei természetesen nem vonja kétségbe a harcmezőn szerzett érdemeket, sőt, képtelenségnek tartaná, ha bármilyen hátrányt szenvednének a hajdani vitéz apák mégoly érdemtelen leszármazottai is, viszont jól látható, minden erejével azon van, hogy bizonyítsa: immár újfajta érdemeket kíván a haza szolgálata. Ahogyan a kard volt régen a nemesedés eszköze, úgy a jövőben ez a penna lesz, ami tehát hajdan a vitézség volt, az lesz – nemcsak kívánatos, de kötelező is, hogy az legyen – a jövőben a tudományokban való kiválóság.

Ez a programnak az a sarkalatos pontja, ahol a *művelődési* programnak egyértelműen és erőteljesen a *társadalmi* vonatkozásai kerülnek az előtérbe. A tételről, hogy a nemesség régen a fegyverforgatásban vált ki, ma pedig a tudományok művelésében tanúsított kiválóság révén válik ki (vagy kellene hogy kiváljon) a paraszti község homályából, a legmarkánsabban és legrészletesebben a *Magyar nemzetnek szokásairul...* című, ugyancsak 1778-ban keletkezett történelmi traktátusában szól.¹⁵ A munka első, a nemesség eredetét tárgyaló része ezzel az axiomatikus élességű tétellel kezdődik: „Két dolog támadt világunk lármája között, edjik fegyver, másik penna. Valaki az alsó községnek homáljából és a rabi sorsból magát ki akarja emelni, vagy fegyverrel, vagy pennával kell neki evezni.” (92.) Az egész szöveg alapján egyértelműen kiderül, hogy a kétfajta érdem különböző időben volt érvényes: a kard régen volt a nemesedés eszköze („Az egész világon minden nemesség

fegyverrel kezdett” 92.), ma és a jövőben viszont elsősorban a penna révén lehet felemelkedni a nemesi karba. Ez a gondolat többször is felbukkan tolla alatt. A *Bessenyei György Társasága* 1777-ben jelent meg, s egyik írása, a kritikai kiadás most készülő kötetében megjelenő *A’ Haza szeretetirül* azon helyek közé tartozik, ahol Bessenyei ismételten és egyértelműen deklarálja a régi és a mai világ által megkövetelt érdemek közötti különbséget: „Régen, míg a’ haza-szeretet ditsősségére tsak fegyvert kívánt, egy erős karú férjfi leghasznosabb haza-fi volt, de miolta már fel-emelkedését titkos okoskodás, mély értelem, józan ítélet, serény vigyázás és tüzes pennátul-is kéri...” (100.). Nyilvánvalóan megváltozott tehát a régi időkhöz képest a helyzet. Igen lényeges momentum, hogy – mint utaltunk rá – természetesen szó sem lehet arról, hogy az érdemes atyák érdemtelen gyermekeiktől elvegyék az elődök érdemei által szerzett jószágot. A *Magyar nemzetnek szokásairul...*-ban hangsúlyozza: „A’ természet e’ dolognak mindég ellent állott, és nem engedte-meg, hogy a’ fiútúl, ha fél-eszú volt is, atyának reá maradott javait el-vegyék.” (92.) A megoldás egészen más: „várni kell reájok, mig vagy egy vagy más hibájokkal magokat parasztokká nem teszik...” (93.) Ez a fordulat nem esetleges – Bessenyeink a társadalomról alkotott elképzeléseiben a tudás új nemessége számára kedvező mobilitás talán a legfontosabb elem: az általa elgondolt világban az érdemes atyák érdemtelen leszármazottjai éppen úgy lesüllyedhetnek a paraszti község homályába, ahogy – s ez sokkal nagyobb hangsúlyt kap – a tudomány alacsony sorból származott kiválóságai számára meg kell nyílnia a lehetőségnek arra, hogy bekerülhessenek a nemesek közé. A nemzet fogalmába éppen ezen a módon kerülnek be a jobbagyok, hiszen a történelem folyamatában így a nemes és a paraszt között nincs lényegi különbség: a nemesek a kornak megfelelő érdemek révén a parasztságból válnak ki, a parasztság tartja el őket, ők pedig előbb-utóbb oda térnek vissza. „Ti paraszt emberek, szegény adó-fizető nép, miért szennyvednétek nehezen, hogy a’ nemesi rend vélettek parantsolni láttatik, hiszem azok mind ti közzületek valók, a’ ti atyátok-fijai mindnyájan.” (95.) „A’ ti rendetek e’ földön minden, mert ti vagytok minden rendnek szülői, táplálói és el-fogadói.” (95.) Ugyanezt a tételt – más metaforákkal – kifejti *A Holmi* (1779) XVI., a *Köz népről* szóló Részében: „Látod – írja – a’ Világi dolgoknak tsudállatossága, millýen rendesen viszi végbe, hogy a’ község minden nemesi méltóságnak, felsőségnek, egyszersmind szülő Anyja is, tápláló dajkája is, temetője is légyen.” (251.) Az elgondolás egyértelmű: miközben a nemesség tagjai folyvást cserélődnek, a parasztság az állandóságot és a nemzeti elit pihenőhelyét és megújulásának örök forrását képviseli. A két változatban is megfogalmazott modell szerint a mindenkori nemesség a parasztságból válik ki (ezért nevezi a parasztok világát a *Magyar nemzetnek szokásairul...*-ban a nemesi kar „szülőjé”-nek vagy – *A Holmi*-ban (1779) – „szülő Anyjá”-nak), a parasztság adózik, tehát úgy táplálja a nemességet, mintha „tápláló dajká-

ja” lenne, de ő a temetője is, hiszen előbb-utóbb a „parashti község homályába” térnek meg az érdemes atyák érdemtelen leszármazottai – a parasztság „fogadja el” őket, hogy azután egy-egy kiváló gyermekkel újrainduljon, illetve folyamatos legyen a körforgás.

A Bessenyei-féle program legismertebb írásai, a *Magyarság* és a *Jámbor szándék* körül ott kell tehát látnunk ezt a víziót: a közjó, a nyelv és a tudományok összekapcsolása azért történt meg, mert a gondolatmenet távlata valóban a társadalom átalakulását rejti magába, a nyelv és a tudományok jelentőségének felismerése közvetlen kapcsolatban van a magyarországi társadalom szerkezetével. A gondolatmenet nyomán előrajzolódó s óhajtott társadalomképben az aktualitás mozzanatát – s ezzel voltaképpen azt az energiát is, amely az elképzelésnek dinamizmust kölcsönöz – az érdemek megváltozása adja: ma már csak (vagy elsősorban) a tudományok területén való kiválóság vezetheti fel az embert a nemesi karba. Az állandó – voltaképpen az egész történelemre érvényes – mozzanatának viszont a mobilitás tekinthető, ez azért bír kitüntetett fontossággal, mert innen származik a hajdani és az újkori nemzet ereje, ez biztosítja, hogy a nemzetet vezető elit a hazának mindig a korszerű (mondhatni: a nemzetet a többi nemzettel versenyképessé tevő) érdemekkel rendelkező fiaiból álljon. A kiválóság tehát nem elvont emberi minőség, a nemzet mindenkori életképességét kell elősegítenie. A nemzetnek így természetes részévé válik a parasztság is, hiszen az elgondolásnak éppen ez a lényege, ez a mobilitást biztosító előfeltétel, innen s csak *innen* érkezhethet (s érkezhett is mindig) az új nemesség. Az egyes ember társadalmi előrehaladása természetesen nem csak a tudományok területén képzelhető el, a gazdaság területén, a pénzszerzésben megnyilatkozó ügyesség – vagy szerencse – révén ugyancsak nyílik út arra, hogy az egyes ember előnyösen változtassa meg a társadalomban elfoglalt helyét: Bessenyei számára – mint látni fogjuk – az „ambitio” nagyon is lényeges és értékelendő vonása az emberi nemnek. Úgy látszik azonban, hogy a programírások szerzőjének nem mindenfajta ambíció rokonszenves és elfogadható. Ekkortájt készült el egy kéziratban maradt verses vígjátéka, a *Lais vagy az erkölcsi makacs* című furcsa komédia.¹⁶ Ebben a műben a szép és gazdag leányzónak, Laisnak a kezére hárman pályáznak: Hippodon, a nagy hatalmú miniszter, Pelosis, a szegény, de érdemekben kiváltképpen gazdag nemesifjú, és Kukulini, egy gazdag serfőzőné, Pomoné idétlen gyermeke. Pomoné a darab egyik különösen jól sikerült figurája, aki gyakran beszél szerzőjének hangján, s ez a beszéd a programírások szellemében szól. „Minden úr bölts tehát széles e világon / S nintsenek bolondok a nemesi ágon?” – kérdezi gúnyosan, s ez a két sor a magyar nemzet eredetéről szóló történelmi esszé egyik gondolatával egyezik, azt forgatja át a saját érdekeinek megfelelően: „Nem következik ebből, hogy ma már minden nemes ember belső képpen is érdemeseb’ vitéz vagy tudós vólna a’ nem nemesnél, érdemekkel nemesült

atyáknak lehetnek érdemetlen gyermekei...” – írja ott, ám használ egyértelműbb kifejezéseket is. De Bessenyei felfogását ismétli meg Pomoné akkor is, amikor az állítja, hogy „Tekintetessé lesz, akit annak tesznek / S így az urak mindig parasztokból lesznek” – láttuk: ez a tétel a programból következő társadalomszemlélet egyik leglényegesebb eleme. Mégis, Pomoné alakja elsősorban a szerző vele kapcsolatos fenntartásaira világít rá, mert amennyire egyetért hősnőjével – általában véve – az alacsony sorból érkező emberek ambíciójának helyeslésében, annyira nem ért vele egyet – a konkrét esetben – az ambíció minőségét illetően. A szerző kritikája itt nagyon is élessé válik. A serfőzőné ugyanis a hagyományos érdemeken alapuló nemességgel szemben csak a gazdagságot állítja, az okosságról és a tudományról megvetéssel szól: „Akinék pénze van, arra, hogy tanuljon / Nints semmi szüksége...” – mondja: a tudást igazoló bizonyítványokat is meg lehet jó pénzért venni. Gyermekeinek nemességet akar vásárolni, de éppen ezért nem lesz igazi Kukulini nemessége: nem azért, mert pénzen vették, hanem azért, mert nincs mögötte a műveltség és tudás, mindaz tehát, amivel az új (a megváltozott világban a nemzetet vezetni képes) nemességnek kell rendelkeznie. Kukulini alakja tételesen is példázza Pomoné téves nevelési elképzeléseit – s mintegy illusztrálja a program egyik fontos téziséét –, ennek a gyermeknek a tudatlansága és faragatlansága előre jelzi ennek a családnak a „paraszti község homályába” való süllyedését.

A vetélkedés szabadsága és nyilvánossága

A penna új nemessége azonban nemcsak a társadalom alsóbb néposztályai-ból származhat, hiszen – a vonatkozó helyek sugalma szerint – itt nemcsak lehetőségéről, hanem szükségességéről van szó. Nemcsak innen származhat, de származnia kell innen is. Bessenyei külön is hangsúlyozza a „kitsinyek” (*Magyarság*) érvényesülési vágyának, a „porban heverő jó elmék” (*Jámbor szándék*) felemelkedésének a jelentőségét. Nem csak azt óhajtja a *Jámbor szándék*ban, hogy bár „a’ leg együgyűbb rendű és sorsú emberek is a’ a magok elmebéli tehetségeket az Emberi Társaság’ javára fordíthatnák! Ó! melyly sok talentomok hevernek most a’ porbann...” Ennél többről is szó van. Nem egyszerűen az alacsonyrendűek felemeléséről, hanem már általánosabb követelményről: az érvényesülés szabadságáról beszél. Nem jóindulatú támogatást igényel, sokkal inkább jogot hangsúlyoz, hiszen nem kisebb a tét, mint az, hogy a nemzetnek korszerű érdemekkel rendelkező emberek legyenek a vezetői. Ez óvja meg a nemzetet a legszörnyűbb sorstól, a rabságtól. „Valameddig a’ Nagyok a’ kitsinyekkel vetélkedésbe nem jönnek, addig fel nem áll köztünk a’ tudomány, a’ vetélkedés pedig mi módon állyon fel, ha a’ kitsinyek nem tanulhatnak” – írja a *Magyarság*ban. A művelődés világában a vetélkedés szellemének szabadjára engedését tehát nélkülözhetetlennek

tartja – az e kötetben is helyet kapó és közvetlenül a program szolgálatában álló írásokban ez (mint látjuk) egyaránt szerepel. De ez a motívum is felbukkan másutt. Ebből a szempontból különös jelentősége van például *A Holmi* (1779) egyik írásának, amely a *Pennacsata* címet viseli (325–326.). A Bessenyei-féle programnak ez a vonatkozása bízvást a magyar felvilágosodás egyik kiemelkedő pillanatának tekinthető, hiszen – történelmi értelemben – alighanem most születik meg Magyarországon az irodalom köztársasága, nyílik meg az ideológiai érvekkel immár el nem zárható út a magyar *républicains des lettres* vagy egy *Bildungsburgertum* felszabadulása felé – az a magatartás jelentkezik itt, amely nem hivatkozik semmilyen előjogra, minden pillanatban készen áll arra, hogy szembenézzen a kritikai támadással s megvédje álláspontját. „Ah, bártak el érhetném azon vigasztalásomat, hogy tiz, vagy húsz meg sértetett Magyar Író ellenem támadna! Mihent az Irók nyomtatásba egy nemzet előtt el kezdenek egymással vetélkedni, azonnal meg indul a szép elmélkedés... A nemzet mulatná vélünk magát, s’ nevetne mikor mi egymásnak előtte bosszúságokat mondanánk, de a tudomány, magyarság azonban épülne...” Immár nem a *vera nobilitas* valamely közhelyes szólamának hangoztatásáról, hanem a nyílt tudományos vagy irodalmi viták szellemének felszabadításáról van szó, nemcsak lehetőségéről, sokkal inkább követelményről, hogy a személyes képességek megnyilatkozhassanak egy ország nyilvánossága előtt. Közbevetőleg jegyezzük meg: aligha független Bessenyei programírásaitól, hogy a század utolsó két évtizedében fellépő s igencsak alacsony sorból jött írók gyakran viselkednek úgy, olyan magabiztossággal, fölénnyel, néha göggel, mintha valóban a penna új nemességének a tagjai lennének. Ismeretes, hogy Bessenyeinek éppen a nem nemesi származású és irodalmi-tudományos ambícióktól fűtött ifjú klerikusok körében volt a legtöbb tisztelője.

E fontos témakörnek különféle előfeltevései és következtetései is vannak. Csak utalunk néhány – közvetlenül kínálkozó – szempontra.

Az ambitio igazolása

Az eddig követett gondolatmenet némileg eltakarja a programírások háttérének egyik lényeges dimenzióját. Úgy látszik, mintha itt az ambíció (s a vele kapcsolatba hozható fogalmak köre: a becsvágy, az önszeretet, a világi siker, anyagi megbecsülés, dicsőség) természetes – a kor erkölcsi gondolkodása számára természetesen elfogadott – fogalom lenne. Ez azonban egyáltalán nem így van. Itt olyan gondolati tartományban tartózkodunk, amely önmagában is éles ellentétben áll a századközép hazai közgondolkodása által sugallt erkölcsi elvekkel s az emberre vonatkozó ama nézetekkel, amelyek szükségesek voltak ezeknek az elveknek a megalapozásához. A kor erkölcsi gondolkodásának fő forrása – ahogy Tarnai Andor írja a Spenót vonat-

kozó fejezetében¹⁷ – „ekkor még a latinul és nagyjából jezsuita pártfogás alatt meghonosodott keresztény sztoicizmus” volt, amely a századközép tájától nagy számban megjelenő s immár túlnyomórészt magyarul írott erénytanok révén terjedt. Ennek az egyházi értelmiség által közvetített erkölcsi tanításnak két fő s egymásból következő tétele van. Az egyik: az igazi boldogság a „lelki csendesség”-ben van, a lélek e nyugalomához pedig éppen a világ hívságainak megvetése vezethet el bennünket. Ez a tétel magába foglalja a másikat: voltaképpen azonos út vezet az üdvösséghez és az evilági boldogsághoz. Ezt az értékelést az uralkodó egyházas gondolkodásmód sugallja, de átveszik és felhasználják a kor olyan nagy tekintélynek örvendő világi szerzői, mint Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám is. Igaz, ez az erkölcsstan náluk már politikusi indulatokat szolgál, s jól kimutatható konfliktusokat nélkül a lelkekben.¹⁸ Fontos megjegyezni, hogy a keresztény sztoicizmus fenti tételeinek egyik leglényegesebb következménye, hogy elfogadásához immár nem elég önmagában a hit. Értelmünkkel is el kell fogadnunk, hogy valóságos ama közös út. Ez a lehetőség megadatott számunkra, hiszen – igen sok megnyilatkozást idézhetnénk a század középső évtizedeiből – az „okos lélek” az, amely az ember „minéműségét” meghatározza. A századközép moralistái bizonyosak abban, hogy embervoltunk alapja az „okosság”, „okos értelem,” sőt, a „józan okosság”, s ez élesen szemben áll a másik emberi princípiummal, amelyet testi mivoltunk határoz meg.

Ez volt az a gondolkodásmód, amelyet az ifjú Bessenyei már pályakezdésének első pillanataiban – vélhetően az 1760-as évek végén – nem tudott elfogadni, sőt, feltehető, hogy az írói pályán való indulásának egyik motivációja is ez a lázadással felérő gesztus volt. Ennek a pályakezdésnek középponti fogalma és egyik leggyakrabban használt szava az „érzékenység”, amelynek írásaiból kettős, de szorosan egymásba kapcsolódó jelentése bontakozik ki.¹⁹ Az első egy általános, a szenzualizmus filozófusainál lényegében közös jelentés. A fogalom azt a minden emberre jellemző képességet jelenti, hogy felfogjuk azokat a benyomásokat, amelyeket a külvilág dolgai tesznek ránk. Bessenyei gondolatai azonban innen nem a szenzualizmus ismeretelmélete felé mozdulnak el. A másik – és számára fontosabb – jelentés ugyanis az embernek e képességhez való viszonyára vonatkozik: az ember azért érzékeny, mert belátja e benyomások ránk gyakorolt nagy hatalmát, elismeri: testi meghatározottságú lények vagyunk, tudomásul veszi azt a meghatározó befolyást, amelyet a testi „érzékenység” gyakorol a lélek és az értelem felett. Ez a belátás bizvást Bessenyei intellektuális alapélményének tekinthető.

Ez a meggyőződés – láttuk – élesen szemben áll a tradicionális vallás moralistái által a korban elfogadott antropológiai előfeltevésével, amelyet oly nagy erővel sugalltak a századközép reprezentatív és nagyon nagy számban megjelenő kiadványai, a mindennapi emberek épülésére – mint utaltunk rá: az immár szinte kizárólag magyar nyelven – írott erénytanok. Az eltérés alap-

ja tehát abban van, hogy Bessenyei egészen másképpen gondolkodott az emberről, mint a hagyományos világ, s ez a gondolkodásmód végigkíséri egész intellektuális életútját: gondolkodásának minden más eleme – magának az Istennek a fogalma is – könnyebben változik, mint az a meggyőződés, hogy „érzékenyek” vagyunk. Hangsúlyosan van jelen már a kezdeteknél, de jelen van abban az időkörben is, amikor a programhoz tartozó írásai készültek. Ennek az emberről kialakított álláspontnak több dimenziója is van, az ember testi meghatározottságáról kialakított elképzelésnek a Bessenyei számára legelőször felmerülő tartalma azonban bizonyára pozitív üzenet volt: itt találta meg – már első írásainak tanúsága szerint – az emberi boldogság új és elementáris erejű forrását. A spirituális értékek vonzereje már korán meggyengült számára, érdeklődését lényegében első megnyilatkozásaitól fogva az evilági dolgok kapcsolják magukhoz. Ez a kapcsolódás egyfelől kiszolgáltatja ugyan az embert érzéseinek, vágyainak, indulatainak, ugyanakkor azonban – másfelől – ezek az érzések, vágyak és indulatok addig nem sejtett energiákat szabadítanak fel bennünk. Írásaiban ez a meggyőződés ott van a kezdeteknél, és a későbbiek során is folyamatosan jelen marad. Az 1772 tavaszán megjelent Alexander Pope *Essay on Man* című értekező költeményének fordítása, *Az embernek próbája*, már teljesen legális fogalomként kezeli a kor erkölcsi gondolkodása számára igencsak gyanús „maga szeretet” fogalmát.²⁰ Erről a kérdésről az egyik legszebb, legkövetkezetesebb és legnyíltabb megnyilatkozását *A Holmiban* (1779) olvashatjuk. Az írásgyűjtemény XVII. Része az *Emberi érdem, szabadság, rabság* (119–125.) címet viseli, s egyértelműen tudomásunkra hozza a véleményét a nemzetek szabadságáról és rabságáról, s ugyanakkor erőteljesen érvel az *ambitio* joga mellett. „A melly Nemzeteknek tehát szabadságaik voltak, azok mindenkor úgy mutatták magokat e föld golyobissán mint emberek, bátorságot, nagy szívet, nemesi származást, tudománt, vitézi indulatokat viselvén tselekedeteikkel”, ellenben a „rab ember” olyan, „mint a Marha, melly annak húzza a jármot, ki azt nyakára teszi”. (121.) Itt általános, semmilyen feltétel által nem korlátozott erkölcsi elvről van szó, olyan tanításról, amely – ha nyíltan nem céloz is rá, de – voltaképpen egyetemes érvényű tételként igazolja a vetélkedés szellemét, igazolja ama „kitsinyek” becsvágyát is. Ennek a becsvágnak a megnyilatkozása minden nemzet érdeke, hiszen „Valamennyi nagy, és nemes tselekedet látunk világi képpen e Földön, mind nagy szívből, és emberi vitéz kevélységből, *ambitiobul* származot, soha *ambitio* az az ditsősségre való vágyás nélkül, senki nagy dolgokat el nem követhet.” (123.) A kard és a penna bajnokaiban tehát ugyanaz a nemes tűz ég, csak éppen – amint azt (láttuk) többször is kifejtí – a vitézség hajdan volt, a tudományokban való kiválóság pedig napjainkban számít a nemzet szempontjából a legfontosabb érdemnek.

Nagy dolgok végbeviteléhez szükséges a becsvágy, s Bessenyei gondolkodásában mintha semmi nem mondana ellent annak, hogy az *ambitiót*, a haza

fiai között való vetélkedésnek az alapját kifogás nem érheti: az emberi természet általános, ráadásul a történelem által is igazolt vonásáról van szó. Nem érhet bírálat tehát senkit sem, akiben ott ég a társadalmi ranglétrán való feltörekvés tüze: a becsvágy és az erkölcs ezekben a gondolatmenetekben nincsenek ellentétben egymással. Már most utalunk arra, hogy Bessenyei töprengéseinek útvonala korántsem csak ebbe az irányba vezet, de erről más összefüggések között kell beszélünk.

Az emberek közötti egyenlőtlenségről

Az emberről vallott új, a korban jellemző hazai gondolkodásmódtól élesen eltérő tudásnak s a vele járó erkölcsstani változásoknak van két közvetlenül adódó, de a program társadalmi vonatkozásai szempontjából fontos eleme. Ezek közös alaptól származó, de eltérő irányba mutató kérdések.

Ha a „paraszti község homályából” való kiválás módja régen a vitészség volt, ma pedig már elsősorban a „tudományok” művelésében való kiválóság, ez csak azért lehetséges, mert mi emberek – mint egyének – nem egyformán vagyunk alkalmasak sem a fegyverforgatásra, sem a tudományok művelésére. Ez látszólag banális állítás, Bessenyei azonban nem elégszik – de nem is elégedhet – meg az egyszerű kijelentéssel, hiszen számára itt alapvető kérdésről van szó: az ő társadalomképének pontosan ez az egyenlőtlenség az egyik sarkalatos pontja. Olyan feltétel, amely nélkül nem közelíthető meg a „közjó”. Idézi a vitatandó tézist: „Azt mondom: nem igazán írok, mert a természet senkit másik társa felibe nem tett, mind egyenlők vagyunk, és így nemességünk a parasztság felett erőszak, igazságtalanság.” A tétel – tudjuk – nagyon is a század nyelvén beszél, cáfolata tehát nem egyszerű. Az ügynek azonban számára különleges súlya van, ezért kötelességének érzi a bizonyítást. Arról, hogy milyen különbség lehet közöttünk általában, de különösen a katonai erények vonatkozásában, a *Magyar nemzetnek szokásairul...* már idézett bevezető elmélkedése meglehetősen hosszan és nagy hangsúlylyal szól.²¹ De külön s ugyancsak hangsúlyos helyzetben lévő elmélkedést áldoz annak a részletes kimutatására, hogy emberek az okosságot illetően is különböznek egymástól. Erről szól *A Holmi* (1779) első cikke. Az I. Rész, *Elme, tanulás* (206–208.) a korábbi *Holmi*-redakciókban nem szerepel, feltehetően most, az 1770-es évek végén, a programírások keletkezésének időkorében született ez az elmefuttatás is. „Hiheti é valaki – így kezdődik a gondolatmenet – oly sok tapasztalás után, hogy minden embernek elméje egyenlő ki terjedéssel, és erővel származik?” A kérdésben voltaképpen benne van a felelet, a szerzőnek szinte keresni kell azokat a mozzanatokat, amelyek valamennyire is ellene mondanak állításának, vagy legalábbis árnyalják azt. Így például számot lehet vetni azzal a körülménnyel, hogy „Ha a legsebessebb tűzzel let elmét soha nem tanítták, a legnehezebb, tanulásra erő-

tetet Elme többet fog nálla tudni”, de hát ez a tapasztalat semmit nem mond a kérdés lényegéről. Szólhat arról, hogy az elmebeli tehetség nem feltétlenül jár együtt a megfelelő magaviselettel: vannak – például – nagy tudományú emberek, akik „szenyvedhetetlenül” gorombák. A téma különféle aspektusainak fejtegetése mögött jól érezhetően ott lapul azonban egy igencsak személyes ügy: az iskolában szerzett és az iskolán kívül szerzett műveltségéről való meditációi mögött nyilván ott kell látnunk magát a szerzőt, aki mindössze öt osztályt végzett el Sárospatakon – itt a sikeres autodidakták bizonyítási vágya és magabiztossága egyszerre szól. Tétele pedig egyértelmű: az elme ereje és erőtlensége *nem* az iskolától függ. „A rekedt Elme ha oktattatik, el indul képzelődni, álmodozik, erőlteti magát, de önnön maga tévelygéseit alát, csak el fúl, és a setétségbe marad. Ellenbe a tüzzel származot elme hasonlít a száraz taplóhoz, mellynek ugyan ha tüzet nem adsz, lángokat nem szülhet soha, de vess reá szikrát, és adj osztán néki emészteni való esz-közöket ... meg látod, hogy valaminek viszed, mindent meg emészt, vagy meg olvaszt.” (207.) Bizonyos tehát, hogy az okosság isteni – vagy természeti – adomány bennünk. A gondolatmenetre másutt is visszatér. „Minden embernek vagyon egy *Polaris* tsillaga, mellynek világánál lépéseit igazgattya. Ez lélek, itélet tétel” – fejtegeti a lelkével beszélgetve (XX. Rész. *Bessenyei és a lelke. Első beszéd*). „Ez olyan tűz, melly Isteni munka által alkodtatik a természetbe. Némelly tsak holdtúl vészi világosságát, némellyik pedig a naptól. Azok kiket a hóld világosít, butáknak neveztetnek, azok pedig kiket a nap sugároz, okosoknak hivatnak.”²² Ugyanezt a témát folytatja a „XI.dik Részben”, az *Oskola* cím alatt (237–240.): „Az oskolai tanítást vagy az Oskolát úgy ved fel tsak mint a köszörű követ, a köszörű kö, mindent köszörűl valamit reá tészel, de köszörűlni való dolgot nem szülhet.” (238.) Az oskola elvezethet bennünket a bölcsességhez, de csupán oskolai tanítás által nem emelkedhet senki a nagy szellemek sorába.

Az emberek közötti egyenlőtlenség tehát a test és az értelem vonatkozásában egyaránt alapvető tényként mutatkozik meg számára.

A vetélkedő indulat és a szelíd elme

Az emberek értelmük – a „tudományok” művelésére való alkalmasságuk – szempontjából tehát éppen úgy különböznek egymástól, mint testi erejük és bátorságuk, azaz: a katonai erényeket illetően. Ez a természeti eredetű különbség alapozza meg, hogy a társadalomban szükséges a nemesség: nem vagyunk egyformák, meg kell adni a lehetőséget a kiválóknak a kiválásra, a társadalomnak – saját érdekében – el kell fogadni az emberek között meglévő és az érdemek által ismételt bizonyított különbségét s azt, hogy ez a különbség érvényre is jusson. De ez a természeti eredetű különbség az is, amely szükségessé teszi, hogy minden a társadalomban (a nemzeten belül)

az adott korban szükséges érdemek érvényesülhessenek – a természeti eredetű *különbségek* elismerésével együtt tehát az érdemek érvényesülésének *egyenlő* esélyét is követeli. Ezt *A Holmi* első és második redakciójában közölt egyik írása úgy fogalmazza meg, hogy „minden emberi teremtett állatnak halálos törekedése, véres igyekezeti minekutánna kenyerét meg nyerte, az, hogy magát mások felibe vihesse 's vagy egybe vagy másba, dicsértessék, csudáltassék” (176.). A megfogalmazás akcentusa itt éppen komor és nyugtalan, másutt – például a *Magyarságban* – viszont egyáltalán nem az: a „vetélkedés” szellemének szabadsága nélkül semmit nem érne a program. A nemzet csak akkor állhatja meg a helyét a többi nemzet között, ha minden korban azok vezetik, akik a kor által megkövetelt érdemekben a legkiválóbbak. Régen a kardforgatásban kellett vitézkedni, ma viszont a tudományok világában van szüksége a nemzetnek a legjobb erőkre.

De az idézett megfogalmazás komor tónusa sem csupán pillanatnyi hangulat szülötte. A tudományok ugyanis nemcsak a korszerű elit kiválasztásának terepeként járulnak hozzá egy ország közjavához, nemcsak a kiválásnak a lehetőségét, tehát egy új, korszerű érdemeket megtestesítő nemesség megszületésének a lehetőségét teremtik meg, de a tudományoknak köszönhetjük azt is, hogy levetkeztük régi vadságainkat. A tudományokat műveljük, sőt, művelnünk kell őket, de a tudományok is művelnek bennünket, hiszen ha a tudományok műveléséhez egészen *különböző* képességekkel rendelkezünk is, a tudományok ismerete – az olvasás – *egyformán* szelídítheti az emberi nemet. Úgy látszik, hogy míg Bessenyei számára az *oktathatóságot* illetően nagyon is feltűnő különbségek vannak köztünk, addig nem látszanak ezek a különbségek a *nevelést* illetően. Ez már érezhetően egy egészen más témakör – Bessenyei azonban nem tesz különösebb erőfeszítéseket arra, hogy számot vessen ennek a programban benne rejlő kétfajta s látszólag különböző irányba vezető cél eltéréseivel. *A Holmi*ban van írás (XIVdik Rész, *Belső nevelés*), amely mintha e témakör kettős mivoltának problémáit vetné fel, amelynek gondolatmenete azonban végül mégis megkerüli az itt rejtőzködő kérdéseket. „A belső nevelés két féle: egyik tudományokból, másik erkölcsökből áll” – írja, s ez a kijelentés úgy mutatja: világosan látja a különbséget. Ez a kijelentés azonban nem válik a reflexió tárgyává, voltaképpen csak a program mélyén rejlő fogalmi megosztottság alapját fogalmazta meg. A „tudományok” és az erkölcs világa közötti különbség Bessenyei számára ebben a vonatkozásban mindvégig érdektelen különbség marad. Már e rész gondolatmenete sem a viszony tisztázásának az irányába, hanem a hazai oktatási rendszer egyik sajátosságának az irányába tér el: az erkölcsi nevelést illetően – ha az erkölcsi tisztaság együgyűséggel és vadsággal is társul – kiválóak az általa ismert magyar intézmények (a debreceni és a sárospataki iskolák), elmaradott viszont az a tudomány, amelyet tanítanak. Meg is elégszik ennek leszögezésével, nem merül fel a kérdés, hogy milyen viszonyban van egy-

mással az erkölcs és a tudomány. Ennek következménye, hogy a célok – az oktatás és a nevelés céljai – írásaiban ellenőrizetlenül váltakoznak, s néha éppen egymás ellen hatnak. Ennek egyik példájával a kritikai kiadás most készülő kötetében is megjelenő *Tolerancia* című írásgyűjteményben találkozunk – a budai „nagy Társaság” (az akkor, az 1770-es évek végén Budára helyezett nagyszombati egyetem) professzoraihoz írott s a program jó néhány motívumát felidéző levelében az erkölcs szempontja egyértelműen szembe kerül a tudomány szempontjával. Bessenyei számára most egyértelműen a morál viszi el a pálmát. A levél konklúziója ez a mondat: „Mondjátok nekünk Uraim, hogy jó a nagy Istent lélekbe, jóságos cselekedetekbe tisztelni, a békességet szeretni, az igasságot követni, dolgainkba szorgalmatoskodni, felebarátinkat segíteni, az ártatlanságot védelmezni, szülőkét, barátokat tisztelni. Jóért jutalmat, rosszért büntetést várni...” A tanács – mint másutt utalunk majd rá – nem annyira banális, mint első pillantásra gondolnánk, de a „tudományok”-ról most működésbe lépő vízió ennek ellenére egyoldalú marad. Az erkölcsi nevelés és – például – a csillagászat tudománya nem állítható szembe egymással. Máskor viszont dinamikus tényezőként lép fel ugyan a „tudomány”, de erőteljesen előtűnik a fogalom használatának inkoherenciája. Ennek példaként azt a már idézett, *A Holmiban* (1779) közzétett cikkelyt említhetjük, amelyben a lelkével beszélget. Az első beszélgetés első felében Bessenyei arról győzi meg a lelkét, hogy érdemes abbahagyni a lustalkodást (felkelni ebből a „kis halálból”) és írni polgártársainknak a jó erkölcsökről. A vitában azzal sikerül meggyőznie az ügyhöz szkeptikusan viszonyuló lelkét, hogy íme: a világban jelen van és igazolhatóan terjed a „világosság” – immár nem égetnek öregasszonyokat, nincs tüzesvas-próba, nem duellummal döntenek az igazságot, a vallás miatt nem pusztítják egymást az emberek. E vadságok éppen a „jó és szép írások által” töröltettek el és még sok eltöröltetésére van szükség. A következőkben azután ez a régi vadságokat megszüntető művelődés szinte észrevétlenül átalakul – itt lép be a gondolatmenetbe a velünk született „Polaris tsillag”, amely eldönti: milyen minőségű elmét kaptunk a teremtőtől, s vele belép a probléma: „Ismernéd é Plátónak lelkét, ha örökös szántó vető embernek hagyta volna meg a sors [...]. Ellenbe mennyi ember olvas, tanul, ki tudatlan ostoba marad.” Ennek a kérdésfelvetésnek a távlatai egészen mások, mint amit a régi vadságokat megszüntető tudományok vetnek fel – nem csak a társadalom tagjainak hierarchiája épül így a korszerű (az ország közjavát biztosító) érdemekre, egy nemzet pedig csak ezen a módon lehet életképes („Ha a tudományok ki vesznek a népek közül, egész nemzetek meg tompúlnak elméjükbe, noha nem lehet fel tenni, hogy egész nemzetbe nagy származású elmék ne lennének...” 268.). Ezzel – az elmék megtompulásával – jöhet el a nemzet rabsága, amelyet számára (mint láttuk) a perzsiai vándor nép, a géberiták sorsa példáz. A „tudományok” – egyfelől – a vetélkedés szellemével oltják be a tár-

sadalom életét, az olvasással és a tanulással azonban „szelídség” jár – ez pedig látszólag más összefüggések irányába mutat. Ennek a fogalmi bizonytalanságnak ugyan – mint látni fogjuk – végül is ott van a feloldása a program rendszerében, a bizonytalanság azonban mégiscsak bizonytalanság marad.

Úgy látszik, hogy a „tudományok” művelésének kulcsa, az emberi elme, annak ereje és szelídsége – ennek megfelelően: az ember oktathatósága és nevelhetősége – mintha két különböző irányba mutató és eltérő következményekkel járó fogalomként merülne fel a programírókat készítő Besenyei számára. A programban szereplő „tudomány”-nak két különálló hatóköréről van szó, s ő hol erről, hol amarról beszél, a közöttük lévő viszonyt azonban nemcsak nem igyekszik tisztázni, de annak sincs nyoma, hogy tudatosult volna számára ez a különbség. Úgy látszik, hogy ez a nem túl feltűnő, és különösebb következményekkel nem járó, mégis jól észrevehető következetlenség a programnak fontos vonása, de nem a következmények miatt az. A „tudományok”-nak az emberre gyakorolt hatásával szemben felállított kívánalom azért mutatja ezt a megosztottságot (szelídséget ültet el bennünk embertársaink iránt, és igazolja a magunkat embertársaink fölé emelő erőt, sőt: „véres igyekezetet”, az ambíciót), mert a gondolkodó Besenyeinek két, egymástól függetlenül felmerülő kérdésére adja meg a választ.

Ez azt jelenti: ennek a kettős természetnek a nyomán találhatunk rá a program genezisére. Ezt az eredetet nem az általában vett „tudományok”-ban, de mégis tudományban: Besenyei *saját* tudományában véljük megpillantani – a program létrejötté ugyanis *filozófiai* töprengéseiből vezethető le. A felmerülő politikusi aspirációk hátterében is bölcséleti megfontolások húzódnak meg: úgy gondolkodik saját nemzete sorsán, hogy előtte már más nemzetek sorsán, általában a nemzetek sorsán gondolkodott.

1 Bp., 1980, 177–180.

2 HORVÁTH János, *Tanulmányok*, Bp., 1956, 99–106.

3 *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*, Bp., 1965, 22–53.

4 KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., 1980, 301–306.

5 HORVÁTH János, *Magyar irodalomismeret. A rendszerezés alapelvei. Tanulmányok*, Bp., 1956, 8.

6 SZILI József, *Az irodalomfogalmak rendszere*, Bp., 1993, különösen 26–44.

7 Párizs, 1987.

8 PUKÁNSZKY Béla, *Herder intelme a magyarsághoz*, Bp., 1921.

9 BESSENYEI György, *Prózai munkák*, 1802–1804, sajtó alá rend. KÓKAY György, Bp., 1986, 331–335.

10 A régebbi szakirodalomból lásd Tullio de MAURO *Storia linguistica dell'Italia unita*, Bari, 1970, az újabbról pedig Daniel BAGGIO-NI, *Langues et nations en Europe*, Paris, 1997 című munkáit.

11 BÍRÓ Ferenc, *Nyelv, nemzet, irodalom*, ItK, 1984.

12 TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita*, Bp., 1969.

13 *Társadalombölcseleti írások, 1771–1778*, sajtó alá rend. KULCSÁR Péter, Bp., 1992, *Bevezetés*, 64–71.

- 14 BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Bp., 1976.
- 15 *Társadalombölcseleti írások*.
- 16 BESSENYEI György, *Színművek*, sajtó alá rend. BÍRÓ Ferenc, Bp., 1990, 407–490.
- 17 *Az udvari és nemesi rokokó kultúra = A magyar irodalom története*, II, Bp., 1964, 505.
- 18 BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei...*
- 19 Uo., 23–47.
- 20 Lásd a kritikai kiadás *Költemények* című kötetében, sajtó alá rend. GERGYE László, Bp., 1991, 259.
- 21 91–95.: *A nemesség eredete*, innen való az imént idézett mondat is: 92.
- 22 *A Holmi* (1779), 267.